

Sistem ve Tarih

System and History

Mustafa Malhut*

Özet

Yirminci yüzyılın başında geleneksel tarih anlayışı değişmeye başladı. Annales Okulu ile farklı bir anlayış tarihsel araştırmalarda boy gösterdi. Tarihin diğer bilim dallarının yöntemleri ile açıklanması zor olmasına rağmen Annales Okulu ile tarih çalışmaları interdisipliner sentez çerçevesinde bir dönüşüm yaşadı. Günümüzde tarih araştırmalarında çeşitli metodolojik çalışmalar vardır. Tarihsel sosyoloji ve karşılaştırmalı tarih bunlardan bazılarıdır. Belki buna bir sistem olarak tarihi de ekleyebiliriz. Bir sistem olarak tarihi inceleyen çalışmalara literatürde rastlamak zordur. Bu makalede sistemin ne olduğu ile sistem ve tarih arasındaki ilişki sorgulanacak ve bazı örnek çalışmalardan hareketle tarihin bir sistem dâhilinde işlenebilirliği üzerinde durulacaktır. Önemli olan tarih çalışmalarını herhangi bir sistematığın veya belli sınırlamaların içine hapsetmek değil onun çok farklı kulvarlardan ilerleyebilecek bir disiplin olduğunu göstermektir.

Anahtar Kelimeler: Annales Okulu, Tarih, Sistem, İbn Haldun, Fernand Braudel, Immanuel Wallerstein, Modern Dünya Sistemi.

Summary

At the beginning of the 20th century began to change the traditional understanding of history. It was appeared a different approach in historical research through the Annales School. Although history could not be easily explained with methods of other disciplines, historical researches via the Annales School lived in a transformation under the interdisciplinary synthesis. Today in history research, there are several methodological studies. Historical Sociology and comparative history are some of them. Maybe we can add it on history as a system. Studies viewing history as a system are difficult to find in the literature. In this article will be queried what is the system and relationship between history and system. And will be focused on penetrability within a system of history moving from some example studies. What is important, studies of the history not be confined within any systematic or certain limitations and it is indicated that it is a discipline which can move on from very different ways.

Keyword: The Annales School, History, System, Ibn Khaldun, Fernand Braudel, Immanuel Wallerstein, the Modern World-System.

---

* Dokuz Eylül Üniversitesi - İzmir

Giriş

Öncelikle şunu belirtmekte yarar var ki, sistem analizi ya da sistem yaklaşımı ile tarihi açıklamaya ve değerlendirmeye çalışmak veya aralarında bir ilişki olup olmadığına dair çıkarsamalarda bulunmak aslında özgün bir uğraş olacaktır.¹ Sistem analizi, ağırlıklı olarak fen bilimlerinde kullanılan bir yöntem olmakla birlikte, sistem anlayışı hayatın her alanına girmiştir. Peki ama bunun tarihle ilişkisi nedir? Bunun yanıtını aramak amacıyla ilk olarak sistem analizinin ne anlama geldiğinin üstünde durulacaktır. Sonrasında tarihin bir bilim olarak değerlendirilmesi yapılacak ve son olarak zaman akışı içerisinde gelişen olayların genel olarak yorumlanabilmesi konusunda sistem anlayışı ile arasındaki bağ sorgulanacaktır.

Sistem ve Sistem Analizi

Sistem, bir hedefi veya bir amacı gerçekleştirmek üzere bir arada çalışan birbiriyle ilişkili parçalardan oluşan girdi ve çıktıları olan sınırları belirlenmiş bir bütündür.² Başka bir deyişle sistem karşılıklı olarak birbirini etkileyen parçaların bir bütün olarak faaliyet göstermek amacıyla birleşimidir.³ Parçalar bütünü oluşturur ama sonuçta her parçanın kendi özgünlüğü varken bütün bunların her birinin işlevinden farklı bir amaca hizmet eder. Araçlardaki soğutma sistemi buna örnek olarak verilebilir. Bu sistem radyatör, pervane, termostat, su pompası, hortum ve vidalardan oluşur. Bu parçalar beraberce motorun aşırı ısınmasını önlemelerine rağmen, ayrı ayrı iken böyle bir amaca hizmet etmezler.⁴ Bir sistem başka bir sistemin herhangi bir parçası da olabilir ve bu sürekli şekilde devam edebilir. Sistem, her gün karşımıza çıkan ve çok fazla kullanım alanı olan bir sözcüktür. Güneş sistemi, sindirim sistemi, ulaşım sistemi gibi kullanım alanlarının dışında eğitim sistemi ve hukuk sistemi gibi daha sosyal içerikli kullanımları da vardır.

Sistem analizi, sistemin parçalarının ya da bütünüünün tanımlanması veya araştırılmasıdır. Sistemler konusunda yapılan gözlem ve araştırmalar sonucunda sistemlerin bir dizi benzerliklere sahip oldukları ortaya konmuştur. Özellikle Ackoff, Ashby, von Bertalanffy, Bigelow gibi çok sayıda bilim insanı ve araştırmacının bu konudaki çalışmaları anılmaya değer. Buna göre sistem analizinin ilkelerini şu şekilde toplayabiliriz: Bütünsellik, bilimsellik ve interdisiplinerlik. Bütünsel bir bakış açısına sahip olmak ufku netleştirir. Bilimsellik ilkesi önyargısızlığı, tutarlılığı ve doğruluğu beraberinde getirir. Birçok disiplinden faydalanarak değişik görüş açılarının katkısı sağlanır. Sistem analizi genel olarak sistemlere uygulanabilecek ana ilkelerin oluşturulması amacını güder. Bu teori sayesinde çeşitli bilim dallarındaki sorunlar ortak bir dille tanımlanmış olmaktadır. Yüzyıllar önce Aristo'nun "*bütün, parçalarının toplamından daha büyüktür*" deyişi

¹ Jose Ortega y Gasset tarafından kaleme alınan "History as a System" başlıklı makale erken bir dönemde yazılmasına rağmen (1935) daha sonra üstünde durulmadığı için kenarda kalmış bir örnek olarak burada ele alınan konu ile ilgili sanıldı. Ancak tanınmış İspanyol filozof, bu yazısında o zaman için yapılan bilimsel araştırmaları insanların geçirdiği büyük değişimler konusunda sessiz kalmakla suçluyordu. Fen bilimlerinin bu konu hakkında sessiz kalması nedeniyle fiziksel akıl yerine yaşamsal ve tarihsel aklı ön plana çıkarmak gerekiyordu. Konuya ontolojik açıdan yaklaşan Gasset, tarihi bir sistem olarak görüyordu. Bu sistem, "*kaçılmaz ve eşsiz bir süreklilik sağlayan insan deneyimlerinin sistem*" idi. Diğer bir deyişle, "*Tarih, yaşamdaki radikal gerçekliğin sistematik bilimi*" idi. Bkz., Jose Ortega y Gasset, **Toward a Philosophy of History**, University of Illinois Press, (Paperback), 2002, (Originally published: New York: W. W. Norton, 1941), ss.221-223.

² Oya Kalıpsız vd., **Bilgisayar Bilimlerinde Sistem Analizi**, Papatya Yayıncılık, İstanbul, 2006, s.17.

³ Yavuz Ergil, Ünsal Sığırı, **Sistem Yaklaşımı**, Asil Yayıncılık, Ankara, 2008, s.75.

⁴ Ergil, Sığırı, a.g.e., s.75-76.

sistem görüşü için bir ilk deyiş sayılabilir. Günümüzde benzer kavram “*sistem sinerjisi*” olarak da adlandırılmaktadır.⁵

Sistem analizi çok sayıda bilim dalı ve disiplinle ilişkili olması nedeniyle değişik bakış açılarıyla ve değişik yaklaşımlarla ele alınabilir. Bir literatür taraması yapıldığında anlaşılacağı gibi, sistem analizinin sınırlarını saptamak çok zor olduğundan sistem analizinin neleri içereceği konusunda genelgeçer bakış açıları ve görüş birliği sağlamak oldukça zordur. Yaygın olarak fen bilimlerinde karşımıza çıkan bu anlayış çerçevesinde asli olan, bir sorunun varlığı ve bunun çözülme isteğidir. Bu açıdan ilk adım tespit ve teşhistir.⁶ Bu durumda sistem analizini tarih alanında kullanmak mümkün değildir. Çünkü tarihin amacı bir sorunu ortaya çıkarmak ve onu çözmek değildir. Evans da tam bu noktanın altını çizer “*Tarihin yüce görevleri yoktur. O yalnızca gerçekte ne olduysa onu göstermek ister.*”⁷ Sistem analizini fen bilimleri ile sınırlandırdığımız zaman bu geçerli olmaktadır. Ancak yukarıda da belirttiğimiz üzere sistem analizi çok sayıda bilim dalını içine almaktadır. Yoksa Wallerstein’ın *Modern Dünya Sistemi*’ni nasıl açıklayabiliriz? Bu sadece bir isimden mi ibaret yoksa gerçekten de tarihi, sistem analizi çerçevesinde ele alabilir miyiz? Bunu bir bilim dalı olarak “*tarih*”i inceledikten sonra mercek altına alacağız.

Bir Bilim Dalı Olarak Tarih

Tarihe yüklenegelen en temel anlam, belli yer ve zamanda meydana gelen olayların sebep sonuç dâhilinde belgelerle anlatılmasıdır. Ancak bu tanım anlatsal/öyküsel (narrative) tarih anlayışı hesaba katılarak oluşturulmuşsa benziyor. Bu anlayış ilk çağlardan erken 20. yüzyıla kadarki tarih çalışmalarında başat roldeydi. Herodot ve Thukydides ile başlayan tarihçilik 19. yüzyılda Ranke öncülüğünde bir bilim olarak adlandırılrsa da Iggers hâlâ ikisi arasında birçok benzerliğin bulunduğunu bildiriyordu. Bu benzerlikler, var olan kişi ve olayların anlatılması, insan eylemlerinde aktörlerin niyetlerini kavramak ve tek boyutlu bir zaman (diokronik) içerisinde tutarlı bir silsile ile ilerlemesidir.⁸ Ranke’nin tarihçiliğe getirdiği yenilikler yadsınamaz. Evans Ranke’nin tarihçiliğe üç önemli katkısı olduğunu söylüyor. 1. Tarih ayrı bir disiplin olarak kabul gördü; 2. Geçmişini kendine özgü haliyle ortaya koydu; 3. Metinlerin doğruluğunu filologların yöntemleri ile doğrulamaya çalıştı yani belgelere eleştirel gözle baktı.⁹

19. yüzyıl profesyonel tarihyazımının anlatıya dayalı, olay yönelimli niteliği, 20. yüzyılda sosyal bilim yönelimli tarihsel araştırma ve yazma biçimlerine doğru bir dönüşüm yaşadı. Bu dönüşüm 1929 yılında *Annales Dergisi* içerisinde buluşan Marc Bloch ve Lucien Febvre ile başladı.¹⁰ Aslında iki yazar *Annales Okulu* olarak adlandırılan bu değişimin temellerini daha önce atmışlardı. Derginin çıkmasından önce yazdıkları ile farklı bir tarihçilik geleneğini başlattılar.¹¹ Onların tarihçiliğe getirdiği yenilik, kişilerin eylemlerinin belirleyici bir rol oynadığı tarihsel anlatıyı ve tarihteki siyasi olay anlatı hegemonyasını bırakıp daha çok ekonomik, sosyal ve

⁵ Haluk Erkut, *Analiz, Tasarım ve Uygulamalı Sistem Yönetimi*, İrfan Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 2000, s.12-13.

⁶ Erkut, a.g.e., s.63.

⁷ Richard J. Evans, *Tarihin Savunusu*, Çev.: Uygur Kocabaşoğlu, İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s.24-25.

⁸ George G. Iggers, *Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı*, Çev.: Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2003, s.3.

⁹ Evans, a.g.e., s.24-25. Aslında tarih alanındaki bu yenilikler 14. yüzyılda İbn Haldun’un *Mukaddime*’sinde ele alınmıştı. Ancak onun ortaya koyduğu yenilikler tarihsel araştırmalarda yaygınlaşmadı. Tarihin bir bilim olarak algılanmasının önünün açılması için 19. yüzyılda Avrupa’daki gelişmeleri beklemek gerekecekti. İlerleyen sayfalarda İbn Haldun’un *Mukaddime*’si üzerinde durulacaktır.

¹⁰ Marc Bloch ile Lucien Febvre ve onları bir araya getiren sürecin anlatımı için bkz., Peter Burke, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, Çev.: Mehmet Küçük, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2002, ss.37-64.

¹¹ Iggers, a.g.e., s.52.

kültürel olayları coğrafi ve zaman sınırlaması gözetmeksizin incelemelerinde yatmaktadır. Annales Okulu ile kısaca, kral tarihinden halkın tarihine, siyasi olay tarihinden toplumsal olay tarihine geçilmiştir. Onlar geleneksel disiplinler ile sosyal disiplinler arasındaki engeli ortadan kaldırmışlar ve tarihi interdisipliner çalışmalarla çok yönlü bir uğraş olarak görmüşlerdir. Bu açıdan bakıldığında tarihi sadece birinci el kaynaklarla hareket etmeyecek, bunun yanında ekonomi, edebiyat, hukuk, demografi, felsefe, psikoloji, sanat, teknoloji, antropoloji, arkeoloji, sosyoloji, uluslararası ilişkiler, coğrafya, siyasi bilimler gibi değişik alanlarda bilgi sahibi olması gerekecekti. Bu okul etrafında toplanmış kişilerin eserlerine bakıldığı zaman Bloch'un Feodal Toplum, Lucien Febvre'in 16. Yüzyılda İnançsızlık Sorunu, Fernand Braudel'in Akdeniz Dünyası ve Maddi Uygarlık, Emmanuel Le Roy Ladurie'nin Languedoc Köylüleri gibi eserler bu anlayış ile yazılmış birkaç örnektir.

Bu yeni tarihçilik anlayışı, başta vermiş olduğumuz tanımın da yetersizliğini ortaya koydu. Tarihin hareketi geniş bir açıklamadır¹² diyen Braudel'in haklı olarak söylediklerine kulak vermemiz gerekiyor, *“tek bir tarih ve tek bir tarih metodu yoktur; tarihler, metodlar, merak konuları, görüş açıları vardır; yarın başka merak konuları, başka görüş açıları olacağı gibi.”*¹³ Konunun belirlenmesi tarihçiye bağlıdır. Carr da bunu vurgular, *“Tarihçi tarihin bir parçasıdır. Tarihçinin bu geçit alayı içinde kendini bulduğu nokta, onun tarihi görüş açısını belirler.”*¹⁴

Bu noktada tarihçi hakkında birkaç söz söylemeliyiz. Kuşkusuz tarih, tarihçiden bağımsız düşünülemez. Sonuçta tarihçi ele aldığı konunun kurgusunu kendi yapar. Az bilgiyle işe başlar zamanla edindiği bilgiler hafıza sınırlarını aşar. Bu noktada kullanacağı bilgileri ayırır. Bilgilerin tasnifi sırasında önyargılar veya araştırma amacı ve gerekçesi etkilidir.¹⁵ Önyargı ve ideolojilerin meşrulaştırılması aracı olarak tarihi kullananları bir tarafa bırakmalıyız. Çünkü onlar hakkında yapılacak yorum bu çalışmanın sınırları dışındadır. Her bilim insanı gibi tarihçi de bilimsel etike sahip olmalıdır.¹⁶ Housman'a göre *“kesin doğruluk bir ödevdir, erdem değil.”*¹⁷ Bilimsel olarak yapılan tarihçilik de geçmiş yargılamayı değil onu açıklamayı kendine uğraş edinmelidir.¹⁸ Burada tarihi yapan ile yazan arasındaki ayrıma dikkat etmeliyiz. Tarihi yapan kişi kendini tanıması ve kendisini gerçekleştirme ihtiyacı sonucunda bir adanmışlık ile ön plana çıkar.¹⁹ Tarihi yazan ise her insan gibi her şeyi bilmeyi arzuladığı için bilmeyi arzular. Çünkü, *“Bildiyini bilmek kendini bilmektir.”*²⁰ Belki de bu nedenle geçmişe bakıp bugünü görmek yerine bugünü anlayarak geçmişe bakmak gerekir. Bu bakış sırasında Atatürk'ün şu sözü akıldan çıkarılmamalıdır: *“Tarih yazmak, tarih yapmak kadar önemlidir. Yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır.”*

¹² Fernand Braudel, **Tarih Üzerine Yazılar**, İmge Kitabevi, Ankara, 1992, s.100.

¹³ Salih Özbaran, “Tarih Nedir? (Tarihin Çağdaş Tanımı ve Anlamı Üzerine Notlar)”, **Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokiyumu 21-26 Mayıs 1984**, Elazığ, 1990, s.1

¹⁴ Edward Hallett Carr, **Tarih Nedir?**, Çev.: Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 1996, s.44

¹⁵ Jacques Barzun, Henry F. Graff, **Modern Araştırmacı**, Çev.: Fatoş Dilber, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 11. Baskı, Ankara, 2001, s.170. Burke iyi bir tarihçinin zeka, algılama (psikolojik, siyasal ya da her neyse) ve iletişim kurma yeteneğinin bir arada bulunması gerektiğini savunuyor. Tarihçi, niteliklerini geleneksel ve modern yaklaşımlar arasında ayırım yapmadan kullanılmalıdır. Bkz., Peter Burke, “Invitation to historians: An intellectual self-portrait, or the history of a historian”, **Rethinking History**, Vol. 13, No. 2, June 2009, s.269.

¹⁶ Bilimsel etik ve bilim insanı üzerine bir çalışma için bkz., Recep Kök, “Bilimsel Etik ve Bilim İnsanı Üzerine Metodolojik Bir Yaklaşım”, <http://www.deu.edu.tr/userweb/recep.kok/dosyalar/bilimsetik.pdf> (Son erişim 05.06.2010).

¹⁷ Carr, a.g.e., s.15-16.

¹⁸ İlhan Tekeli, **Tarihyazını Üzerine Düşünmek**, Dost Kitabevi, Ankara, 1998, s.30.

¹⁹ Recep Kök, *Karşılaştırmalı Doktrinler Tarihi* ders notu. Ayrıca, bu çalışmanın fikri temellerinin oluşmasını sağlayan Prof. Dr. Recep Kök'e teşekkür ederim.

²⁰ R. G. Collingwood, **Tarihin Tasarımı**, Çev.: Kurtuluş Dinçer, Gündoğan Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1996, s.247.

Tekrar 19. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan yeni tarih anlayışına dönersek, bu anlayış ile tarihe yöneltilen sorular bulunan cevaplardan daha önemli hale gelmiştir. Amaç kesin doğruluğu ortaya koymaktan ziyade yeni sorunsalları ortaya çıkararak tarihin ufkunun genişletilmesidir. Bu nedenle o zamana kadar yazılan tarih, geçmişin sadece bir yönüne işaret ediyordu ve yeni araştırmalar sonucunda bilindiği sanılan birçok gerçek yeniden şekillenecekti.

Sistem Yaklaşımı İçinde Tarih

Sistem yaklaşımı ile alakalı olan ama onu tam olarak karşılamayan bazı hususları incelemek yol gösterici olabilir. Söz konusu hususlar, tarihi sınıflandırma, model veya kuram oluşturma çerçevesinde ele alınabilir. Bunlar, birbiriyle alakalıdır ve nihayetinde bir sistem oluşturma amaçları öne çıkar. Sınıflandırma veya gruplama belli bir düzen içinde sürecin ilerlemesine yardımcı olur. Barzun ve Graff iki tür sınıflama olduğunu söylerler. İlki kendiliğinden oluşmuş sınıflamadır. Diğerisi ise sistematik sınıflamadır. İlki kendiliğinden gelişigüzel yapılmışken ikincisi sistematik ve veriler ışığında yapılır.²¹ İkinci sınıflandırma şekli bizi model ve kuram oluşturmaya götürür. Model oluşturma bir anlamda kuramsal anlayış ile benzer olarak yapılacak araştırmanın sınırlarının önceden çizilmesi olarak görülebilir. Eldeki veriler ışığında mekanizmaları ortaya koyarak onların sağlamalarını yapmak esastır. Bunu yaparken farklı çalışmalar sonucu elde edilen verilerin kullanılması gerekir. Tarih incelemesi, nüfus, ekonomi, siyasal örgüt, kültür, olgular gibi birbirinden soyutlanmış incelemelerin yalıtılan bir toplamına indirgenmemesi gerektiği sonucuna ulaşabiliriz diyen Carr'a göre önemli olanın bunların birlikteliğinin ortaya çıkardıkları bütünlüğün, bunların arasındaki etkileşimden doğmasıdır. Carr'ın söylediklerini dikkatli şekilde okuyunca burada bir sistemin varlığını buluyoruz. Bu, her birinin farklı görevi olan ve bir amacı gerçekleştirmek üzere birbirinden etkilenerek bütünü oluşturan sistem tanımına ne kadar uymakta.²²

Tarihçilerin kuram oluşturmada çok başarılı olmadıkları ve eserlerini mevcut kuramlara uydurmada sorun yaşadıkları bilinmeyen bir şey değildir. Türkiye'de yapılan tezlerden de izleneceği üzere çoğu tezin oluşumunda özgün bir kuram meydana getirme veya tezi mevcut kuramlar çerçevesinde kurgulama geleneği yerleşmiş değildir. Tezi mutlaka bir kuram ile donatmanın ne kadar gerekli olduğu ayrı bir tartışma konusudur. Ancak bu konuda tarihçilerin zorlandıkları ortadadır. Klasik tarihçisi tutumun hem kapsamlı toplumsal yapı teorilerine hem de toplumsal değişim teorilerine karşı olduğunu söyleyen Tosh'a göre, "*teori yalnız olayların 'benzersizliği'ni değil, bireyin saygınlığını ve insan faktörünün gücünü de reddeder.*"²³ Tekeli'ye göre, tarih geçmişten kalan belgelere, kanıtlara, insan yapısı şeylere dayanarak dil aracılığı ile geçmişini yeniden kurarken ya sosyal bilim kuramlarından yararlanacak (ki ona göre bu kuramların tüketilmesi kaçınılmazdır) ya da tarihi yazan kendi bulguları doğrultusunda genellemeleri bu kuramların yerine kullanacaktır.²⁴ Eğer tarih kendi kuramını yaratmak isterse bunu pozitivist bir sosyal bilim anlayışı ile yapamayacaktır. Çünkü olguların tekrarı çok sık olamayacağı için, buna dayanarak görgül genellemelere gidilmesi zordur ve yapılan genellemeler varsayım düzleminde kalacaktır. Ama eleştirel tarih anlayışı benimsenirse, bu açıklamalar, yapılara ve mekanizmalara bağlı olacağı için kuram üretilebilir.²⁵

²¹ Barzun, Graff, a.g.e., s.169.

²² Edward Hallett Carr, J Fontana, **Tarih Yazımında Nedensellik ve Yanlılık**, İmge Kitabevi, Ankara, 1992, s.99.

²³ John Tosh, **Tarihin Peşinde**, Çev.: Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997, s.148.

²⁴ Tekeli, a.g.e., s.58.

²⁵ Tekeli, a.g.e., s.58.

Kökenden tarihçi olmayanlar kuram üretmede daha az zorlanmaktadır. Özellikle tarihsel sosyoloji olarak adlandırılan ve bu çerçevede karşılaştırmalı tarih yaklaşımını²⁶ benimseyen araştırmacıların kabul gören kuramlara imza attıkları biliniyor. Mesela Barrington Moore Jr., *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, adlı eserinde İngiltere, Fransa, Amerika, Çin, Japonya ve Hindistan'ın demokratik gelişimlerini karşılaştırmalı olarak incelemiş ve sonuçta burjuva devrimi ile demokratik parlamenter yapılar (İngiltere, Fransa ve Amerika), tepeden inmeci devrimlerle faşist yönetimler (Almanya ve Japonya) ve köylü devrimleriyle komünist anlayış (Çin ve Rusya) arasında bağ kurmuştur.²⁷ Ayrıca burada tarihsel sosyoloji alanında, Charles Tilly, Theda Skocpol, Perry Anderson, Reinhard Bendix, Shmuel Eisenstadt, Cyril E. Black'i anmadan geçmeyelim.²⁸

Tarih ve sosyolojiden bahsetmişken anmadan geçemeyeceğimiz başka bir yazar da İbn Haldun'dur. Tarihsel sosyolojinin temelleri yeni olsa da İbn Haldun (1332-1406) *Mukaddime*'de, tarih ve sosyolojiyi aynı noktada buluşturmayı başarmıştı.²⁹ İbn Haldun'u burada zikretmemizin nedeni sadece sosyoloji ve tarihin birlikteliğinin habercisi olmasından, özgün bir kuram oluşturmasından³⁰ veya tarihin kendisi üzerine kafa yorarak onun ayrı ve müstakil bir bilim olarak

²⁶ Türkiye'deki ve dünyadaki karşılaştırmalı tarih yaklaşımının tarih öğretimi üzerindeki artan etkisinin örnekleriyle açıklandığı bir yazı için bkz., Nedim Yalansız, "Karşılaştırmalı Tarih: Tarih Öğretiminde Yeni Bir Yaklaşım", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı:2/9, Sonbahar, 2009.

²⁷ Barrington Moore Jr., *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, Çev.: Şirin Tekeli, Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul, 2003.

²⁸ Yazarların bahsi geçen alan ile ilgili önemli eserlerinden bazıları şunlardır: Charles Tilly, *The Vendee*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1964. Charles Tilly, *The Rebellious Century, 1830-1930*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1975 (Louise Tilly ve Richard Tilly ile birlikte). Charles Tilly, *European Revolutions, 1492-1992*, Oxford: Basil Blackwell, 1993. (Türkçesi için bkz., Charles Tilly, *Avrupa'da Devrimler 1492-1992*, Çev.: Özden Arıkan, Literatür Yayınları, İstanbul, 2005). Theda Skocpol, *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China*, New York: Cambridge University Press, 1979. (Türkçesi için bkz., Theda Skocpol, *Devletler ve Toplumsal Devrimler: Fransa, Rusya ve Çin'in Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi*, Çev.: S. Erdem Türközü, İmge Kitabevi, Ankara, 2004) Theda Skocpol, ed., *Vision and Method in Historical Sociology*, New York: Cambridge University Press, 1984. (Türkçesi için bkz., *Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler*, Ed.: Theda Skocpol, Çev.: Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999). Perry Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*, Londra, New Left Books, 1974. Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, Londra, New Left Books, 1974. Reinhard Bendix, *Nation-Building and Citizenship*, New York, John Wiley & Sons, Inc., 1964. Reinhard Bendix, *King or People*, Berkeley: University of California Press, 1978. Shmuel N. Eisenstadt, *Comparative Civilizations And Multiple Modernities*, Leiden: Brill Academic Publisher, 2003. Shmuel N. Eisenstadt, *The Political Systems of Empires*, New York, Free Press, 1963. Cyril E. Black, Cyril E. Black, *The Dynamics of Modernization: A Study in Comparative History*, New York: Harper & Row, 1966. (Türkçesi için bkz., Cyril E. Black, *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*, Verso Yayıncılık, 2. Baskı, Ankara, 1989). Cyril E. Black, ed., *The Modernization of Japan and Russia: A Comparative Study*, New York: The Free Press, 1975.

²⁹ Öncü, İbn Haldun'un sosyolojinin "*unutulmuş*" bir kurucusu olarak gösterilmesini pek doğru bulmuyor. Ona göre, İbn Haldun'un sosyolog olarak kabul edilebilmesi için çalışmalarında bireyin özgürlüğü sorununu ele alması gerekmektedir. Ancak o dönemde bireysellikten söz etmek mümkün değildir ki bu İbn Haldun'dan beklensin. İbn Haldun'un düşüncesinde insan toplumdan ayrılmış, farklı bir özellik geliştirememiştir. Ayrıca Öncü, "*Haldun'un toplum kuramının, Batı'daki tarih felsefesinin bir uzantısı olarak gelişen sosyoloji geleneğiyle arasında önemli hiçbir bağ bulunmuyor*" demektedir. Sonuçta Öncü, Haldun'un tarihsel sosyoloji (kısaca toplumsal yapı türleri) yerine sosyolojik tarih (insanlık tarihi veya tarihin kendisi) denebilecek bir disiplinin temellerini attığını iddia etmektedir. Bkz., Ahmet Öncü, *Sosyoloji ya da Tarih, İbn-i Haldun ve Mukaddime Üzerine Bir Deneme*, Öteki Yayıncılık, Ankara, 1993, s.15, 20, 43, 66, 67 ve 78. Öncü'ye göre, İbn Haldun'un eserinde bireysellik yoktur ve doğal olarak sosyolojinin temeli olan birey-toplum ilişkisi *Mukaddime*'de sorgulanmamaktadır. Acaba Öncü, bireysellik ve birey-toplum ilişkilerinin üstünde pek durulmayan Wallerstein'in Modern Dünya Sistemi'ni bu anlayış ile hangi sınıfa sokmaktadır?

³⁰ İbn Haldun'a göre devlet ve hanedanların tıpkı insanlar gibi doğum, gelişme, duraklama ve ölüm gibi doğal evreleri olduğunu ileri sürmüştür. Bkz., İbn Haldun, *Mukaddime I*, Haz.: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, 1982, ss.505-507. İnalçık, *Mukaddime*'deki bu görüşe, devletlerin antropomorfik gelişim teorisi diyor. Bkz., Halil İnalçık, "Hermenötik, Oryantalizm, Türkoloji", *Doğu Batı Makaleler I*, Doğu Batı Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2005, s. 50.

ele alınması gerekliliği üstünde durmasından değildir.³¹ Asıl neden, *Mukaddime*'ye yazımızın temelini oluşturan sistem ve tarih açısından bakmak, daha doğrusu bu açıdan bazı soruları gündeme getirmektir.

İbn Haldun gerçekten, erken bir dönemde ve yankılarının günümüzde de devam eden, önemli bir esere imza atmıştır. *Mukaddime*, pek çok araştırmaya konu olmasına rağmen onun hakkında son değerlendirmelerin yapıldığını söylemek mümkün gözüküyor. *Mukaddime*, diğer yerli ve yabancı çalışmalarında, farklı bölümlerde ve farklı anabilim dallarında onlarca lisansüstü teze konu olmuştur.³² Bu bir bakıma eserin interdisipliner anlayışa yakınlığının kanıtı gibidir. Bu anlayışın varlığını aramız gereken yer ise kuşkusuz *Mukaddime*'dir.

Öncü, lise tarih kitaplarındaki Osmanlı İmparatorluğu'nun "kuruluş -yükseliş-duraklama-çökme" anlayışının Haldun'un modeli olduğunu iddia ediyor. Bkz., Öncü, a.g.e., s.20.

³¹ *Mukaddime*, bilim olarak tarihin doğuşunda önemli bir yerdedir. Lacoste, İbn Haldun'un tarih anlayışını 19. yüzyıl sonuna doğru gelişen tarih anlayışına çok yakın bulur. "19. yüzyıla gelinceye kadar Thukydides'i aşan yalnızca İbn Haldun olmuştur. Thukydides tarihin kurucusudur. İbni Haldun ise bilim olarak tarihin doğuşunu haber verir." Bkz., Yves Lacoste, **Tarih Biliminin Doğuşu İbni Haldun**, Çev.: Mehmet Sert, Donkişot Yayınları, İstanbul, 2002, s.249. *Mukaddime*'yi övgü dolu sözlerle anan Lacoste, çalışmasının bir yerinde sistem tanımımıza çok uygun bir şekilde *Mukaddime*'den şöyle bahseder: "Burada, öğeleri birbirinden yalıtık olarak art arda geleceği düşünülmüş ve rastgele bir düzende sınıflandırılmış bir ansiklopedi değil, tarih üzerine bütünlüklü bir görüş getirdiği ve ilke olarak parçaların bütüne bağlılığını savunduğu için ansiklopedi düzeninde yazılmış bir yapıt söz konusudur.

Mukaddime'nin içeriği çözümlenmek istenir ve bu içeriğin değişik öğeleri birbirinden rastgele ayrılırsa şu konularla karşılaşırız: Dünyanın coğrafi tanımlaması ve insan coğrafyası üzerine pek çok belirleme, bir siyaset incelemesi, bir iktisat incelemesi, bilimlerin akılcı bir anlayışla sınıflandırılması, pedagoji üzerine görüşler ve belagat üzerine görüşler. Bütün bunlara kehanet, gizemcilik, büyü, siyaya üzerine incelemeleri, dinsel hukuk, edebiyat ve dilbilimle ilgili ayrıntılı görüşleri, çeşitli sanatlar ve çeşitli teknikler üzerine bir inceleme de eklemek gerekir. Gerçekte bu döküm eksik sayılır, çünkü İbn Haldun'un yapıtı kimya, cebir, ve geometriyle ilgili öğeler ile tıp, mimarlık ve şehircilik, askerlik sanatı, estetik ve tanrıbilim üzerine görüşler de içerir... Bu öğelerin bazıları o kadar özgün olmasa da, bazıları tersine, son derece ilginçtir." Bkz., Lacoste, a.g.e., s.272-273. Sistem anlayışına çok yakın olan bu tanımlamanın büyü ilerleyen sayfalarındaki bir cümle ile bozulmaktadır: *İbni Haldun'un gerçek amacı tarihsel olayları açıklamaktır, yoksa bütünlüğü içinde toplumu yöntemli bir biçimde incelemek değildir.*" Bkz., Lacoste, a.g.e., s.296. Bunun yanı sıra, söz konusu eserde *Mukaddime* hakkında çelişkili açıklamalar göze çarpmaktadır. Lacoste, *Mukaddime*'nin hem 19. yüzyıl sonundaki tarih anlayışına yakın olduğunu savunur hem de İbn Haldun'un prens ve savaş tarihi yerine büyük olayları sosyo-ekonomik temellerle anlattığını söyler. Bkz., Lacoste, a.g.e., s.22, 253. 19. yüzyıl sonundaki Rankeci tarih geleneğinde hala siyasi konular ön plandadır. Tarihsel konuların sosyo-ekonomik temellere kavuşması için 20. yüzyılın ilk yarısının yani Annales Okulu'nun kurulmasının beklenmesi gerekmektedir. Bu açıdan Arslan'ın İbn Haldun'un bugünkü tarih anlayışına çok benzeyen yeni bir tarih anlayışı meydana getirmek istediğini söylemesi gayet makuldür. Bkz., Ahmet Arslan, **İbni Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası**, Vadi Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1997, s.23.

³² Yavuz Yıldırım, **İbni Haldun'un metodu ve Umran Teorisi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1990; Taner Demirkol, **İbn Haldun'da Bilim ve Devlet**, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1994; Mustafa Parlatan, **İbn Haldun'un Mukaddimesinde Türkler**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1994; Musa Yetim, **Sosyal Siyaset Müesseselerinin En Büyüğü Olmak Bakımından İbn Haldun'un Devlet Görüşü**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1994; Nurettin Korkmaz, **İbn Haldun'da Sosyolojik Kavramlar**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995; Hüseyin Sadoğlu, **İbn Haldun'da Sosyoekonomik Değişme**, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya, 1995; Hayta Beyhan, **İbn Haldun'da Kişilik Teorisi (Sosyal-Psikolojik Bir Yaklaşım)**, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 1996; Olga Gürhan, **İbn Haldun'un Siyaset Teorisi Üzerine Sosyolojik Bir Çalışma**, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1996; Ali Gezer, **Farabi ve İbni Haldun'da Erdemli Olmayan Toplum Öğretisi**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1997; Kemer Ertürk, **Tarih Felsefesinde İbn Haldun ve Vico**, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1998; Yavuz Yıldırım, **İbn Haldun'un Bedavet Teorisi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1998; Selahattin Dursun, **Haldun'da Felsefe ve Din Değerlendirmeleri**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1998; Halit Olgun,

Bir çeşit dünya tarihi olan *Kitabu'l İber*'in giriş bölümü ve birinci kitaptan oluşan *Mukaddime*, eserin kuramsal altyapısı durumundadır ve özgünlüğü ile zamanla eserin önüne geçmiştir.³³ Bu nedenle, yapılan çalışmalar *Mukaddime* üzerine yoğunlaşmıştır. İbn Haldun

Sosyal Değişme Açısından İbn Haldun ve Sorokin, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 1999; Buket Yurtçul, **İbn Haldun'un Eğitim Sosyolojisi**, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 1999; Taner Demirkol, **İbn Haldun'da Bilim ve Devlet Anlayışı**, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Niğde, 2000; Savaş Atmaca, **İbni Haldun ve Francis Bacon'da Yöntem ve Önyargı**, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2001; Yakup Kahraman, **İbn-i Haldun'da Toplum ve Siyaset Felsefesi**, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2002; Mehmet Hacıbrahimoğlu, **Collingwood ve İbn Haldun'un Ele Aldığı Tarih Felsefesinin Bazı Problemleri**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2002; Safiye Erdoğan, **İbn Haldun'un Eğitim Anlayışı**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2002; Fatma Gürbüz, **İbn Haldun'da Tarih Felsefesi**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2002; Adem Gün, **İbn Haldun'un Mukaddime'deki Din Eğitimi İle İlgili Görüşleri**, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2002; Eyüp Taşöz, **İbn Haldun'da Toplum-Bilgi İlişkisi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2003; Feyzullah Akdemir, **İbn Haldun'da Din-Felsefe İlişkisi**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2003; Onur Sır, **İbn Haldun Devlet ve Siyaset Felsefesi**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2004; Said Yer, **Gazzâlî ve İbn Haldun'da Din-Devlet İlişkisi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2004; Bilal Yılmaz, **İbn Haldun'a göre Din-Toplum İlişkisi**, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2004; Ömer Ali Yıldırım, **İbn Haldun'da İlimler Tasnifi ve Felsefe Eleştirisi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005; Pınar Yazgan, **İlm-i Umran Düşüncesinin Arka Planı**, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2006; Ertuğrul Yıldırım, **İbn-i Haldun'un İktisadi ve Mali Düşünceleri**, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya, 2006; Zehra Yılmaz, **İbn Haldun'un Tasavvufa ve Felsefeye Yöneltiği Eleştiriler**, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006; Hacer Ev, **İbn Haldun'un Eğitim Görüşü**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2007; Mehtap Soylu, **İbn Haldun'da Sosyolojik Düşünce**, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007; Tuba Denek, **İbn Haldun'un (1332-1406) 'Mukaddime' sine Göre İslam Kurumları Tarihi**, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, 2007; Emine Kuşgöz, **İbn-i Haldun'un Kur'ân ve Tefsir Anlayışı**, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2007; Abdullah Hacibekiroğlu, **İbn Haldun'un Kelâmcılığı**, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2008; Ayça Avcı, **İbni Haldun ve G. Vico Karşılaştırmasında Doğalcı ve Tinselci Tarih Felsefesi**, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2008; Ayşe Ekinci, **İbn Haldun'da Adalet Anlayışı**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008; Arife Süngü, **İbn Haldun'un Eğitim Felsefesi**, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2009; Hüseyin Fırat Şenol, **İbn Haldun'da Tarih ve Umran Sorunu**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2009; Hasan Alkan, **İbn Haldun ile Arnold Toynbee'nin Tarih Görüşlerinin Karşılaştırılması**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2010; Recep Şen, **İbn Haldun'da Şehir ve Medeniyet**, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010; Mustafa Güden, **İbn Haldun'un Mukaddimesi Bağlamında Siyasî Otorite**, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2010. Tez bilgileri Ulusal Tez Merkezi arşivinden elde edilmiştir. Bkz., <http://tez2.yok.gov.tr/>.

³³ İbn Haldun, a.g.e., s.103. (Süleyman Uludağ'ın *Mukaddime* çevirisine yazdığı Giriş kısmında. Uludağ'ın Giriş yazısı sayfa 17'den 195'e kadardır. Bundan sonra alıntılar sadece eser adıyla verilecektir).

W. Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, Çev.: M. Fuad Köprülü, Dinayet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Basım, Ankara, 1977, s.39. Ayrıca başka örnekler için bkz., Şenol, a.g.t., s.73.

Mukaddime'de tarihsel anlamda geniş bir perspektifle konulara yaklaşmak istediği ve bu bağlamda önemli bir çerçeve çizdiği görülür. Her ne kadar eserinde bu çerçevenin içi tam olarak doldurulmasa da, sistematik bir yaklaşımın varlığı dile getirilmiştir.³⁴ Bu, tarihi bir sistem dâhilinde incelemekten çok onu anlamlandırmaya yarayacak yeni bir bilim dalının sistematik şekilde kurulmasıdır. İbn Haldun, kurduğunu söylediği bilim dalına umran ismini vermiştir.³⁵ Ona göre, "... bu ilimle uğraşan, siyasetin kaideleri ve varlıkların tabiatlarını bilmeye muhtaçtır."³⁶ Yani bu bilimin kapsamı geniş olacaktır. Umran ilminin konularının günümüzde, siyaset bilimi, sosyoloji ve ekonomiyi içine alacak genişlikte olduğu vurgulanmıştır.³⁷ Arslan, *Mukaddime*'den hareketle "*Tarih ilmi umran ilminin sağlayacağı bulgularla, sistematik bir şekilde derlenmiş nedensel açıklama örneklerine dayanacak*"tır demiştir. Arslan'ın belirttiği sistematik derlemenin amacı acaba parçalardan hareketle bütüne ulaşma çabası mıydı? İbn Haldun, tarihçi doğruya ulaşmak için elindeki haberin bütün sebepleri hakkında etraflı bilgiye sahip olması gereklidir diyordu.³⁸ Etraflı bir araştırma sonucu amaçlanan, doğruyu bulmaktı. Umran ilminin kurulma nedeni de buydu.

Mukaddime'nin konu yelpazesi çok geniştir. Sosyal yapı, coğrafya ve iklim, demografi, siyaset, iktisat, hukuk, din, dil, bilimler, kültürel yapı (edebiyat, şiir, müzik, mimari vs.)³⁹ bu yelpazenin parçalarıdır. Burada sorulması gereken soru şu olmalıdır: bilimsel zihniyetle işlenen bütün bu konular,⁴⁰ yalnızca konular hakkında bilgi vermek için mi yoksa ayrı alanlardaki uzmanlıklar ile konuları ele alıp her birinin ulaştığı verilerle geneli oluşturmak için mi bir araya getirilmiştir? Mesela İbn-i Haldun'un coğrafi bilgiye sahip olduğu ve bunu temasının daha iyi anlaşılması için genişçe kullandığı *Mukaddime*'de görülüyor. Peki aynı şey iktisat, hukuk veya edebiyat için ne kadar geçerli olacaktır. Her biri üstündeki uzmanlığını (şayet öyleyse) sistemli olarak geneli oluşturmak için mi kullandı? Yoksa bunlara sadece yüzeysel şekilde doğruya ulaşmak için mi değindi? Kısaca sorgulanan şey, sistem yaklaşımının İbn Haldun'un eserinde varolup olmadığıdır.

Mukaddime'nin interdisipliner anlayış ile yakınlığına biraz önce değinildi. Ancak bu makalede üstünde durulan sistem yaklaşımının İbn Haldun'un eserinde bulunup bulunmadığına ilişkin yorumlarda dikkatli olunmalıdır. Hem terminolojiyi dikkate alarak hem de eserin yazıldığı dönemi iyi kavrayarak bu işe kalkışılması kuşkusuz uzman eliyle ayrı bir çalışmaya konu olacak mahiyettedir. Yalnızca *Mukaddime*'nin değil onunla birlikte *Kitabu'l İber*'in de bu çerçevede değerlendirilmesi sonucunda kapsamlı bir çalışmanın meydana gelmesi muhtemeldir.

Annales Okulu'nun ikinci kuşaktan en önemli temsilcisi olan Fernand Braudel'in *Maddi Uygarlık* adlı eserine göz atmamız "*sistem ve tarih*" açısından yararlı olabilir. Burke, Braudel hakkında şu yorumu yapar: "*gerek bölgeleri ayıran sınırlara gerekse disiplinleri ayıran sınırlara tahammülü yoktu pek. Şeyleri her zaman bütün olarak görmeyi, ekonomik, toplumsal, siyasi ve kültürel tarihi bir 'total' tarih halinde bütünleştirmeyi istemişti.*"⁴¹ Ele alacağımız çalışmanın

³⁴ Lacoste, *Mukaddime*'nin önsözünden "... tümüyle bana özgü bir yöntem ve bir sistem buldum..." sözünü alıntılımıştır. Bkz., Lacoste, a.g.e., s.251.

³⁵ İbn Haldun, umranı, "...yeni çıkarılmış ve kurulmuş (orjinal) bir ilim" olarak tanımlamıştır. Bkz., İbn Haldun, a.g.e., s.260.

³⁶ İbn Haldun, a.g.e., s.240.

³⁷ Arslan, a.g.e., s.74; Şenol, a.g.t., s.171; İbn Haldun, a.g.e., s.146.

³⁸ İbn Haldun, a.g.e., s.241.

³⁹ İbn Haldun, a.g.e., s.106.

⁴⁰ Uludağ, *Mukaddime*'deki bazı eksikleri belirterek, bugün de (1980'lerin başı) sosyolojide incelenen konuların bunlar olduğunu söylüyor. Bkz., İbn Haldun, a.g.e., s.106.

⁴¹ Burke, a.g.e., s.79-80.

adından da anlaşılacağı üzere Braudel, ne belli bir dönem-mekân ne de belli zaman kesitine doğrudan hapsolmüştür. Üç ciltlik eserin her cildi ayrı bir konu üzerine yoğunlaşır (1- *Gündelik Hayatın Yapıları*, 2- *Mübadele Oyunları* ve 3- *Dünyanın Zamanı*) ve farklı disiplinlerin ışığında Braudel yolunu bulmaya çalışır. Birinci cildin önsözünde üç ciltlik eserinin en karmaşığının bu cilt olduğunu söyler.⁴² Bunun nedeni büyük ihtimalle geniş kapsamlı olarak ve farklı alanlardan ilerleyerek tarihsel bir çalışma meydana getirme isteğinden kaynaklanmaktadır. Farklı amaçlara ulaşabilmek için alışılmamış temaların keşfini tutarlı bir tarih konsepti içine yerleştirebilme çabası Braudel'in zorlu bir yolculuğa çıkacağını gösterir. Onun oluşturduğu kurguda nüfus, beslenme, kıyafet, konut, teknikler, para ve kentler temel taşlardır. Birinci cilt böylesine sistemli bir tarih çalışması gibi gözükmesine rağmen üç cilt bir arada düşünüldüğünde eserin sosyo-ekonomik bir tarih çalışması olduğu⁴³ ve ekonomik temeller üstünde yükseldiği görülür.⁴⁴ Burada demografi, istatistik, linguistik, antropoloji, arkeoloji, sanat tarihi, coğrafya, klimatoloji, iktisat vs. ona yardımcı olmuştur.⁴⁵ Braudel'in birinci ciltteki açıklamasında farklı alanların bir araya getirilmesinin nedeni, "*endüstriöncesi ekonomilerin faaliyet alanını çerçevelemek ve onu tüm kalınlığı içinde kavramak için*"dir.⁴⁶ Birazdan görüleceği üzere böylesine kapsamlı bir başka çalışmada yapı yine ekonomik kodlar ile çevrilecektir. Bahsedilen eser Immanuel Wallerstein'in *Modern Dünya Sistemi*'dir (kuram, teori veya sadece sistem olarak ele alınmaktadır).

Wallerstein'in ortaya koyduğu kuram *Modern Dünya-Sistemi* idi ve o kısaca bu kavramlaştırmayı şu şekilde tanımlar: "*Bu çalışmanın ana tezi modern dünya-sistemi'nin kökleri uzun 16. yüzyıl Avrupa'sında bulunan bir kapitalist dünya-ekonomisi şeklini aldığı ve bunun feodal Avrupa'nın kaynaklarının yeniden tahsisine yada haraca dayanan üretim biçiminin niteliksel olarak farklı bir sosyal sisteme dönüşümünü içerdiği şeklindedir.*"⁴⁷ Ona göre dünya-sistemi sosyal bir sistemdir ve onu bir arada tutan çatışan güçler; sınırları, yapıları, üye grupları, meşruiyet kuralları ve bağdaşıklığı vardır.⁴⁸ Wallerstein dünya-sistemlerinden sadece iki türün var olduğunu söyler. Bunlar dünya imparatorlukları ve dünya-ekonomisidir. Wallerstein'in saptadığı toplumsal sistem kapitalist dünya ekonomisiydi. Bunu dünya imparatorluğu kavramıyla karşılaştırır.⁴⁹ İlki siyasal ikincisi ekonomik birleştiricidir. İlki dağılabilir ikincisi daha kuvvetli idi. Dünya imparatorluğu, politik ve askeri hâkimiyete dayanırken modern kapitalist dünya ekonomisi,

⁴² Fernand Braudel, **Maddi Uygarlık, Gündelik Hayatın Yapıları**, İmge Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul, 2004, s.23.

⁴³ Braudel'in eserinde sosyo-ekonomik anlayış başattır. Bu nedenle olsa gerek eserinde seyahatnameler ile çeşitli resim ve gravürler önemli bir yer tutar. Bunun yanında eserinin kültür tarafı boş kalmıştır. Aslında Fernand Braudel ve Lucien Febvre birlikte 1400'den 1800'e uzanan süreçte bir Avrupa tarihi yazmayı düşünüyorlardı. 1956 yılında Febvre vefat etti ancak Braudel eseri yazmayı bırakmadı. İş bölümü sonucu "*düşünce ve inanç*" konuları Febvre tarafından yazılacaktı. Braudel, *Maddi Uygarlık* adlı eserini bitirince bu konuların boşluğu gözden kaçmıyordu, tıpkı *Akdeniz Dünyası*'ndaki gibi. Doktora tezi olarak yazdığı ve hala çeşitli açılardan önemini koruyan *II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* hakkında yapılan eleştirilerden biri de zihniyet ve inanç konularına yeterince yer ayırmamasıdır. Burke, Braudel'in zihniyetler tarihine asla büyük bir ilgi duymadığını söyleyerek düşünce ve inanç konularını da buna ekler. Bkz., Burke, a.g.e., s.74-86.

⁴⁴ Diğer iki cildin konusu büyük ölçüde ekonomiktir. Hatta, Braudel üçüncü cildin başında son ciltte yapmak istediğinin 15. ve 18. yüzyıllar arasındaki ekonomik tarih araştırması olduğunu söyler. Bkz., Fernand Braudel, **Maddi Uygarlık Dünyanın Zamanı**, İmge Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul, 2004, s.10. Burke de eserin tamamı için şu tespitite bulunur: "*Bu üç cilt bir arada, erken modern Avrupa'nın ekonomik -'ekonomi' teriminin geniş anlamıyla- tarihinin muhteşem bir sentezini kurar ve bu tarihi karşılaştırmalı bir bağlama oturtur.*" Bkz., Burke, a.g.e., s.92.

⁴⁵ Kendisi de eserinde çeşitli insan bilimlerine çağrıda bulunduğunu ve bunun yanında sistematik karşılaştırma yaptığını belirtmiştir. Bkz., Fernand Braudel, **Maddi Uygarlık Mübadele Oyunları**, İmge Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul, 2004, s.10.

⁴⁶ Braudel, **Gündelik Hayatın Yapıları**, s.23.

⁴⁷ Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya-Sistemi Cilt:2 Avrupa Dünya-Ekonomisinin Pekiştirilmesi ve Merkantilizm, 1600-1750**, Bakış Yay., İstanbul, 2005, s.21.

⁴⁸ Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi Cilt:1 Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyıl'da Avrupa Dünya-Ekonomisinin Kökenleri**, Bakış Yay., İstanbul, 2004, s.359.

⁴⁹ Wallerstein, a.g.e., s.359-360.

işgücünün küresel ekonomik bölünmesine bağlıydı. Wallerstein, kapitalist dünya ekonomisinin bölgeler arasındaki ilişkilerin şekillenmesine yol açan uluslararası işbölümüne dayanarak, “merkez-çevre” kategorileştirmesine gider. Bunların arasında “yarı-periferi” ve sistem dışında kalan bölgeleri/devletleri belirten “dış alan” vardır. Bu şekilde her bir bölgenin sistem içindeki göreceli konumlarının ve bölgesel olarak politik ve ekonomik durumlarını belirleyen özelliklerine de bir açıklama getirmeye çalışır.

Wallerstein’in *Modern Dünya-Sistemi* adını verdiği kuramına esin kaynağı Bağımlılık Teorisi olmuştur.⁵⁰ Modern Dünya-Sistemi kuramının inşasında Annales Okulu⁵¹ (Özellikle Fernand Braudel’in tarihsel yaklaşımı. Wallerstein Akdeniz Dünyası adlı kitaptan yaklaşık 2600 kelime alıntılı olduğunu söyler. Ayrıca Braudel, eserin taslağını okuyanlardan biridir.) ve Marksizm’den (Wallerstein’in bakış açısı bir bakıma Marksizm’in değişik bir versiyonudur. Üst sınıflar merkez toplumları alt sınıflar ise genelde çevre toplumları oluşturur.) etkilenmiştir.

Wallerstein Modern Dünya-Sistemi Avrupamerkezli bir sistemdi ve bu sistemi anlattığı eserleri 500 yıllık bir süre içinde Avrupa tarihi merkezinde şekilleniyordu.⁵² Sistem genel olarak iktisat üzerine kurulmuştu. Aslında Wallerstein’in en önemli eksiği de budur: Toplumunu ikinci plana atması.⁵³ Annales Okulu’ndan büyük ölçüde etkilenmesine rağmen *Modern Dünya-Sistemi*’nin belirleyicisi iktisattı. Wallerstein tarihi bir sistem dâhilinde incelemeye çalışmıştı ve bu sistemin sosyal bir sistem olduğunu söylüyordu. Ama edebi⁵⁴, kültürel ve sosyal değişimler ne yazık ki bu sistemin parçalarından biri değildi.

⁵⁰ Latin Amerika’nın sanayileşmiş ülkelerle olan ilişkilerini ilk defa “bağımlılık” açısından Raul Prebisch’in öncülüğünü yaptığı bir grup iktisatçı (ECLA grubu) 1949 yılında incelemiştir. Bu çalışmalar sırasında ilk defa “merkez-çevre” terimi ele alınmıştır. Bağımlılık olgusuna kuramsal şeklini veren ise *Bağımlılık Öldü; Yaşasın Bağımlılık ve Sınıf Mücadelesi* adlı yapıtı ile Andre Gunder Frank olmuştur. Bkz., Doğu Ergil, “Bağımlılık Olgusu ve Merkez Çevre Sisteminin Evrimi”, *Ankara Üni. SBF Dergisi*, Cilt:XXIX, No: 3-4, 1974, s.167. İlk çalışmalarını sömürge dönemi öncesi ve sonrasını kapsayan Afrika ülkeleri üzerine yapan Wallerstein, tek bir açıdan yapılan bu değerlendirmeleri zaman geçtikçe yetersiz bir yaklaşım olarak görmüştü. Bütün olarak ilerleme ya da değişimi anlayabilmek için daha geniş bir alanda çalışılması gerektiğini ve bunun için bir metodoloji geliştirmesi gerektiğine karar verdi. Öncelikle Andre Gunder Frank’ın çalışmasında ortaya konulan Latin Amerika Bağımlılık Okulu’nun analizleri etkisinde kaldı. Bkz., Stephen Hobden, *International Relations and Historical Sociology: Breaking down Boundaries*, Routledge, New York, 1998, s.143.

⁵¹ Annales Okulu Wallerstein’in metodolojisini yaratmasında çok etkili oldu. Ragin ve Chirot, Wallerstein’in üç aşamada Fransız Annales Okulu’ndan etkilediklerini belirtirler: 1-Geniş tarihi kaynaklara ulaşma ve kullanma imkânına erişti, 2-Bu ilişki Wallerstein’e tanınırlık sağladı, 3-Amerika’da bu okulun çalışmalarının az bilinmesinden dolayı ülkesine bu yaklaşımı taşıma fırsatına ulaştı. Charles Ragin, Daniel Chirot, “Immanuel Wallerstein’in Dünya Sistemi: Tarih Olarak Siyaset ve Sosyoloji”, *Tarihsel Sosyoloji*, Editör: Theda Skocpol, TTK Yay., 2. Baskı, 2002, s.288-289.

⁵² Wallerstein’in modern dünya-sistemi’ne birçok eleştirel yaklaşım olmuştur. Eleştiride bulunanların önde gelenlerinden biri de Andre Gunder Frank’tır. Frank ve Wallerstein uzunca bir süre mesai arkadaşlığı ve fikirdaşlık yapmış olmalarına rağmen 1990 sonrası düşüncelerinde farklılaşma olmuştur. 1993’te Barry Gills ile hazırladığı *The World System: Five Hundred Years or Five Thousand?* Kitabında Frank, Modern Dünya Sistemi’ne karşı Dünya Sistemi anlayışını savundu. Ona göre, Çağdaş dünya sisteminin en az 5000 yıllık bir geçmişi vardı ve Avrupa ile sınırlı değildi. Bkz., Andre Gunder Frank-Barry K. Gills, “5000 Yıllık Dünya Sistemi: Disiplinler Arası Bir Giriş”, *Dünya Sistemi: Beş Yüzyıllık mı, Beş Bin yıllık mi?*, Derleyenler: Andre Gunder Frank, Barry K. Gills, Çev.: Esin Soğancılar, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, ss.41-43.

⁵³ Hobsbawm, bir kavram olarak ele aldığı toplumsal tarihi diğer tarihsel çalışmalardan ayrı tutar. Entelektüel tarihçiler ekonomiyi, iktisadi tarihçiler de Shakespeare’i dikkate almayabilir ancak toplumsal tarihçilerin ikisini de göz önüne alması gerekir demektir. Bkz., Eric Hobsbawm, *Tarih Üzerine*, Çev.: Osman Akinhay, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s.114. Bu açıdan bakıldığında Wallerstein, eserini iktisat tarihçisi gibi kurgulamışa benziyor.

⁵⁴ Karpat, edebiyatın tarihi anlamada kaçılmaz olduğunu savunuyor. Bkz., Kemal Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Edebiyat ve Toplum*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009. Türk tarihi ile Türk edebiyatının yakından ilişkili olmasının (Karpat bunu vurguluyor) yanında Wallerstein’inki gibi kapsamlı bir sistemde edebiyat, sistemin parçalarından biri olabilir ve sistem içindeki değişkenlerden olan ülkelerin değerlendirilmesinde etkin bir rolü üstlenebilir.

Bir dünya sistemi temelde iktisatla açıklanmaya çalışıldığında ve saydığımız unsurlar dikkate alınmadığında tarih sahnesinde çok önemli yere sahip olan Roma İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu birkaç kelime ile geçiştirilir. Oysaki anlatmaya çalıştığımız sistem yaklaşımı ve modern tarih anlayışı çerçevesinde bir dünya sisteminin oluşturulması gibi büyük bir işe kalkılırsa (ve şayet mümkünse) böyle muazzam yapıların dikkate alınmaması büyük eksiklik olacaktır. Bu uğraşı sadece Türk Tarihi'ne ilişkin olarak şekillendirmek de pekâlâ mümkün olabilir.

Sonuç Yerine

Fen bilimlerinin aksine sosyal bir bilimde sistem yaklaşımını kullanmak ilk başta zorlama bir girişim olarak gözükmemektedir. Çünkü çoğunlukla fen bilimlerinde kullanılan sistem yaklaşımının çıkış noktası genelde sorunun çözülmesidir. Tarihte ise bu yaşanmışlığı ortaya koyma çabası doğrultusunda kullanılacaktır. Geleneksel tarih anlayışı çerçevesinde bu anlayışı uygulamanın imkânı yoktur. Annales Okulu'nu ele almamız, tarihi bir sistem dâhilinde inceleyebilir miyiz sorusuna aranacak cevapta önemli bir yere sahip olduğundandır. Farklı disiplinlerden oluşan bir tarih anlayışında sistem yaklaşımından söz etmek yanlış olmayacaktır. Sonuçta bu uğraşıta sistem yaklaşımının temel ilkeleri olan bütünsellik, bilimsellik ve interdisiplinerlik söz konusudur. Ama yinede bir sorun var gibi gözüküyor. Tarih bu sistemin bütünü mü kapsıyor yoksa sistem parçalarından birini mi? Başka bir şekilde ifade edersek, tarih sistemin oluşturulmasında mı etkili yoksa ortaya çıkan sistem bir tarih sistemi mi olacak? Burada tarihe yüklediğimiz anlam önem kazanıyor. Kuşkusuz tarih de bu sistemin parçalarından biri olacaktır. Tarihi ele almadan sadece diğer disiplinlerle meydana getirilecek sistemin tarih sistemi olarak ne kadar kabul göreceği şüphelidir. Ancak sonuçta ortaya çıkacak sistemin tarih ağırlıklı bir sistem olması hayal değildir. Ya da maddenin doğasına aykırı olmayacaksa, hem parçalardan birinin tarih olduğu hem de oluşturulan bütünü tarih olduğu bir sistem meydana getirilebilir. Parça ve bütünü burada içerik ve kapsamının aynı olmayacağını sanırım söylemeye gerek yok.

Çalışmanın ekseninin nasıl olacağını yanında son olarak önemli bir hususa daha dikkat çekmemiz gerekiyor. Bu da sistem anlayışı çerçevesinde bir çalışmanın nasıl meydana getirileceğidir. Yukarıdaki önemli birkaç örnekte incelemeye çalıştığımız üzere bunun bir kişi tarafından başarılması kuşkusuz çok zor olacaktır. Çünkü interdisiplinlik dâhilindeki oluşturulan çalışmaların bazı noktalardaki eksikleri gözden kaçmıyor. Zaten düşünülen tarzda bir çalışmayı tek bir kişiden beklemek belki de insafsızlık olacaktır.

Bunu birbiriyle uyum içinde çalışabilecek farklı disiplinlerdeki uzmanların bir araya geleceği grupların veya komitelerin başarılması daha kolay gözüküyor. Tabi ki bu birleşmişliğin temelinde ve dokusunda tarihin ön planda olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. Birbiriyle uyumlu olan ve ortak bir amaç uğruna verilen uğraş sonuçta sistem analizi ile tarihin ele alınmasını mümkün kılabilir.

Temmuz 2010'da yayınlanan History Studies'de Süleyman İnan'ın *Tarihçilerin Geleceği - Bir Gelecek Bilim (Futurology) Yazı Denemesi*- başlıklı kısa yazısında bahsedilen 2024 yılında tarihçiliğin muhtemel geleceğine ilişkin denemesi bir bakıma ele alınan yeni yöntemin ilerde kullanılabileceğine ilişkin bir öngörü niteliği taşıyor. Çok çeşitli kaynaklara kolay ulaşılması ve tarih yazımına farklı alanlardaki uzmanların katılımı ile bu düşünce hayal olmak noktasını aşmaktadır. Belki 2024'ü beklemek de gerekmez. 2015 yılının Ermeni Sorunu açısından Türkiye - ve hatta dünya- için önemli bir yıl olması ve bu konuda bahsedilen tarzda sistemli bir tarih çalışması yapılması ile sorunun biraz bile olsa çözümüne hizmet edilmesi olasıdır.

KAYNAKÇA

- ARSLAN, Ahmet, **İbni Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası**, Vadi Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1997.
- BARTHOLD, W., **İslam Medeniyeti Tarihi**, Çev.: M. Fuad Köprülü, Dinayet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Basım, Ankara, 1977.
- BARZUN, Jacques, GRAFF, Henry F., **Modern Araştırmacı**, Çev.: Fatoş Dilber, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 11. Baskı, Ankara, 2001.
- BRAUDEL, Fernand, **Tarih Üzerine Yazılar**, İmge Kitabevi, Ankara, 1992.
- BURKE, Peter, "Invitation to historians: An intellectual self-portrait, or the history of a historian", **Rethinking History**, Vol. 13, No. 2, June 2009.
- BURKE, Peter, **Fransız Tarih Devrim: Annales Okulu**, Çev.: Mehmet Küçük, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2002.
- CARR, Edward Hallett, FONTANA, J, **Tarih Yazımında Nedensellik ve Yanlılık**, İmge Kitabevi, Ankara, 1992.
- CARR, Edward Hallett, **Tarih Nedir?**, Çev.: Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 1996.
- COLLINGWOOD, R. G., **Tarihin Tasarımı**, Çev.: Kurtuluş Dinçer, Gündoğan Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1996.
- ERGİL, Doğu, "Bağımlılık Olgusu ve Merkez Çevre Sisteminin Evrimi", **Ankara Üni. SBF Dergisi**, Cilt:XXIX, No: 3-4, 1974.
- ERGİL, Yavuz, SIĞRI, Ünsal, **Sistem Yaklaşımı**, Asil Yayıncılık, Ankara, 2008.
- ERKUT, Haluk, **Analiz,Tasarım ve Uygulamalı Sistem Yönetimi**, İrfan Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 2000.
- EVANS, Richard J., **Tarihin Savunusu**, Çev.: Uygur Kocabaşoğlu, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.
- FRANK, Andre Gunder, GILLS, Barry K., "5000 Yıllık Dünya Sistemi: Disiplinler Arası Bir Giriş", **Dünya Sistemi: Beş Yüzyıllık mı, Beş Bin yıllık mı?**, Derleyenler: Andre Gunder Frank, Barry K. Gills, Çev.:Esin Soğancılar, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.
- GASSET, Jose Ortega y **Toward a Philosophy of History**, University of Illinois Press, (Paperback), 2002, (Originally published: New York: W. W. Norton, 1941).
- HOBDEN, Stephen, **International Relations and Historical Sociology: Breaking down Boundaries**, Routledge, New York, 1998.
- HOBSBAWM, Eric, **Tarih Üzerine**, Çev.: Osman Akınhay, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999.
- <http://tez2.yok.gov.tr/>.
- IGGERS, George G., **Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı**, Çev.:Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2003.
- İbn Haldun, Mukaddime I, Haz.: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, 1982.
- İNALCIK, Halil, "Hermenötik, Oryantalizm, Türkoloji", Doğu Batı Makaleler I, Doğu Batı Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2005.
- KALIPSIZ, Oya, vd., **Bilgisayar Bilimlerinde Sistem Analizi**, Papatya Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- KARPAT, Kemal, **Osmalı'dan Günümüze Edebiyat ve Toplum**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.
- KÖK, Recep, "Bilimsel Etik ve Bilim İnsanı Üzerine Metodolojik Bir Yaklaşım", <http://www.deu.edu.tr/userweb/recep.kok/dosyalar/bilimseletik.pdf> (Son erişim 05.06.2010).
- LACOSTE, Yves, **Tarih Biliminin Doğuşu İbni Haldun**, Çev.: Mehmet Sert, Donkişot Yayınları, İstanbul, 2002.

- MOORE, Barrington Jr., **Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri**, Çev.:Şirin Tekeli, Alaeddin Şenel, İmge Kitapevi, 2. Baskı, İstanbul, 2003.
- ÖNCÜ, Ahmet, *Sosyoloji ya da Tarih, İbn-i Haldun ve Mukaddime Üzerine Bir Deneme*, Öteki Yayıncılık, Ankara, 1993.
- ÖZBARAN, Salih, “Tarih Nedir? (Tarihin Çağdaş Tanımı ve Anlamı Üzerine Notlar)”, **Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokyumu 21-26 Mayıs 1984**, Elazığ, 1990.
- RAGIN, Charles, CHIROT, Daniel, “Immanuel Wallerstein’ın Dünya Sistemi: Tarih Olarak Siyaset ve Sosyoloji”, **Tarihsel Sosyoloji**, Editör: Theda Skocpol, TTK Yay., 2. Baskı, 2002.
- ŞENOL, Hüseyin Fırat, **İbn Haldun’da Tarih ve Umran Sorunu**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2009.
- TEKELİ, İlhan, **Tarihyazımı Üzerine Düşünmek**, Dost Kitabevi, Ankara, 1998.
- TOSH, John, **Tarihin Peşinde**, Çev.: Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.
- WALLERSTEIN, Immanuel, **Modern Dünya Sistemi Cilt:1 Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyıl’da Avrupa Dünya-Ekonomisinin Kökenleri**, Bakış Yay., İstanbul, 2004.
- WALLERSTEIN, Immanuel, **Modern Dünya-Sistemi Cilt:2 Avrupa Dünya-Ekonomisinin Pekiştirilmesi ve Merkantilizm, 1600-1750**, Bakış Yay., İstanbul, 2005.
- YALANSIZ, Nedim, “Karşılaştırmalı Tarih: Tarih Öğretiminde Yeni Bir Yaklaşım”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı:2/9, Sonbahar, 2009.